ZAMONAVIY O'ZBEK TILIDA YANGI SO'ZLARNING AFFIKSATSIYA USULIDA YASALISHI

Jo'raboyeva Risolat Ravshanjon qizi
Turan International University BT-24 AU guruh talabasi
joraboyevarisolat972@gmail.com

Zumradxon Jonbo'tayeva Abdujabborovna
Turan International University Filologiya kafedrasi dotsenti v.b.(PhD).
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23433970

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek tilida yangi so'zlarning affiksatsiya usuli orqali yasalishi, ushbu jarayonning lingvistik xususiyatlari va so'z yasalish tizimidagi o'rni tahlil qilinadi. Affiksatsiya o'zbek tilida yangi lug'aviy birliklarni hosil qilishning faol usullaridan biri bo'lib, mavjud o'zak va negizlarga so'z yasovchi qo'shimchalarni qo'shish orqali yangi ma'noli so'zlarni yuzaga keltiradi. Maqolada ot, sifat, fe'l va boshqa so'z turkumlariga mansub birliklarning affikslar yordamida shakllanishi, yangi ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik tushunchalarni ifodalashda ushbu usulning ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, raqamli kommunikatsiya, internet madaniyati va zamonaviy kasb-hunar sohalarida uchraydigan yangi so'zlarning tuzilishi hamda ularning adabiy til me'yorlariga munosabati ko'rib chiqiladi. Tahlil natijalari affiksatsiya usuli o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida lug'at tarkibini boyitish va yangi tushunchalarni nomlashda muhim vosita ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: affiksatsiya, so'z yasalishi, so'z yasovchi qo'shimcha, o'zak, negiz, neologizm, yangi so'zlar, lug'at tarkibi, derivatsiya, zamonaviy o'zbek tili.

Аннотация

В статье анализируется образование новых слов в современном узбекском языке посредством аффиксации, а также лингвистические особенности данного процесса и его место в системе словообразования. Аффиксация является одним из продуктивных способов образования новых лексических единиц в узбекском языке и заключается в присоединении словообразовательных аффиксов к основам и корням слов. Рассматриваются особенности образования существительных, прилагательных, глаголов и других частей речи с помощью аффиксов. Особое внимание уделяется роли данного способа в обозначении новых социальных, экономических и технологических понятий. Кроме того, исследуются словообразовательные процессы в сфере цифровой коммуникации, интернет-культуры и современных профессий, а также их соотношение с нормами литературного языка. Результаты анализа показывают, что аффиксация является важным средством обогащения словарного состава узбекского языка на основе его внутренних ресурсов.

Ключевые слова: аффиксация, словообразование, словообразовательный аффикс, корень, основа, неологизм, новые слова, словарный состав, деривация, современный узбекский язык.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Annotation

This article examines the formation of new words through affixation in contemporary Uzbek, focusing on the linguistic characteristics of this process and its role in the word-formation system. Affixation is a productive method of creating lexical units in Uzbek by attaching derivational affixes to roots and stems. The article analyzes the formation of nouns, adjectives, verbs, and other parts of speech through affixation. Particular attention is paid to the role of this process in expressing new social, economic, and technological concepts. It also explores word-formation patterns associated with digital communication, internet culture, and modern professions, as well as their relationship with literary language norms. The findings indicate that affixation is an important means of enriching the Uzbek lexicon and naming new concepts through the language's internal resources.

Keywords: affixation, word formation, derivational affix, root, stem, neologism, new words, vocabulary, derivation, contemporary Uzbek.

Kirish

Til jamiyat taraqqiyoti bilan birgalikda rivojlanadigan murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, uning lug'at tarkibi doimiy ravishda yangilanib boradi. Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar, ilm-fan va texnologiyaning rivojlanishi, yangi kasblarning paydo bo'lishi hamda insonlar o'rtasidagi kommunikativ munosabatlarning kengayishi tilda yangi so'z va iboralarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Ushbu jarayonda so'z yasalish usullari muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilida yangi lug'aviy birliklarni hosil qilishning keng tarqalgan usullaridan biri affiksatsiyadir. Bu usulda mavjud o'zak yoki negizga so'z yasovchi qo'shimcha qo'shilishi natijasida yangi ma'noli birlik hosil bo'ladi. Masalan, ish + chi = ishchi, raqam + li = raqamli, faol + lik = faollik, toza + la = tozalamoq kabi shakllarda affikslar yangi so'zning leksik ma'nosini shakllantiradi.

Zamonaviy o'zbek tilida affiksatsiyaning ahamiyati shundaki, u nafaqat kundalik hayotda ishlatiladigan so'zlarni, balki yangi kasbiy tushunchalar, ijtimoiy munosabatlar va texnologik hodisalarni ifodalovchi birliklarni ham hosil qilish imkonini beradi. Bunda ayrim yangi so'zlar tilning ichki imkoniyatlari asosida yaratilsa, boshqalari o'zlashgan so'zlarga o'zbekcha qo'shimchalarni qo'shish orqali shakllanadi.

Mazkur mavzuni o'rganish affikslarning mahsuldorligini aniqlash, yangi so'zlarning tuzilishini izohlash va zamonaviy o'zbek tilida so'z yasalish me'yorlarining rivojlanishini tushunishda muhimdir.

Affiksatsiya — so'z yasovchi qo'shimchalarni o'zak yoki negizga qo'shish orqali yangi so'z hosil qilish usulidir. O'zbek tilining morfologik tizimida affiksatsiya alohida o'rin egallaydi, chunki qo'shimchalar yordamida bir o'zakdan turli ma'noli va turli grammatik xususiyatlarga ega so'zlar hosil qilish mumkin.

Masalan, bil o'zagidan bilim, bilimli, bilimsiz, bilimdon kabi birliklar hosil bo'ladi. Bu misollar bir o'zakning turli affikslar bilan birikishi natijasida yangi lug'aviy ma'nolar yuzaga kelishini ko'rsatadi.

Affiksatsiya jarayonida o'zak yoki negizning ma'nosi saqlanishi mumkin, biroq unga qo'shimcha semantik belgi yuklanadi. Masalan, suv so'ziga -li qo'shimchasi qo'shilganda suvli shakli hosil bo'lib, "suv mavjud bo'lgan" ma'nosini ifodalaydi. Suvsiz so'zida esa -siz qo'shimchasi mavjud emaslik yoki yo'qlik ma'nosini bildiradi.

Affiksatsiya orqali so'z yasashda ikki muhim jihat farqlanadi. Birinchisi, yangi lug'aviy ma'no hosil qiluvchi so'z yasovchi qo'shimchalardir. Ikkinchisi, so'zning grammatik shaklini o'zgartiruvchi

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

shakl yasovchi qo‘shimchalardir. Masalan, kitobxon so‘zidagi -xon yangi lug‘aviy birlik hosil qilishda qatnashadi, kitoblar so‘zidagi -lar esa ko‘plik grammatik ma’nosini ifodalaydi. Shu sababli har qanday qo‘shimchali shaklni yangi so‘z deb baholash to‘g‘ri emas.

O‘zbek tilida turli so‘z turkumlariga mansub yangi birliklar hosil qilishda bir qator affikslar faol qatnashadi. Ularning mahsuldorligi qo‘shimchaning ma’nosi, qo‘shiladigan negizning xususiyati va nutqiy ehtiyoj bilan belgilanadi.

Ot yasovchi qo‘shimchalar shaxs, kasb, faoliyat, holat, xususiyat va mavhum tushunchalarni ifodalovchi yangi birliklarni hosil qiladi.

-chi qo‘shimchasi shaxsning kasbi, mashg‘uloti yoki muayyan faoliyat bilan aloqasini bildiradi. Masalan, ishchi, sportchi, dasturchi, tarjimonchi kabi shakllar mavjud. Zamonaviy kasb nomlarining bir qismi ham shu model asosida yuzaga keladi. Masalan, kontent yaratuvchi birikmasi bilan bir qatorda kontentchi shakli norasmiy nutqda uchrashi mumkin, ammo uning me’yoriyligi va qo‘llanish doirasini alohida tekshirish zarur.

-lik qo‘shimchasi belgi, holat, xususiyat yoki mavhum tushunchani ifodalovchi otlarni hosil qiladi. Masalan, faollik, tezlik, raqamli savodxonlik, ochiqlik, hamkorlik. Ushbu qo‘shimcha zamonaviy ijtimoiy va texnologik tushunchalarni ifodalashda ham faol ishlatiladi.

-dosh qo‘shimchasi umumiy xususiyat, munosabat yoki faoliyatga sheriklik ma’nosini bildiruvchi so‘zlarni hosil qiladi. Masalan, kursdosh, sinfdosh, safdosh, fikrdosh. Bu model yangi ijtimoiy munosabatlarni ifodalash uchun ham qo‘llanishi mumkin.

-kor qo‘shimchasi muayyan ish yoki faoliyat bilan shug‘ullanuvchi shaxsni ifodalovchi so‘zlarni hosil qiladi. Masalan, ijodkor, tadbirkor, paxtakor. Uning qo‘llanishi yangi faoliyat va kasb nomlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Sifat yasovchi affikslar predmet yoki hodisaning belgisi, xususiyati va boshqa predmetlar bilan munosabatini ifodalovchi so‘zlarni hosil qiladi.

-li qo‘shimchasi biror belgi yoki narsaning mavjudligini anglatadi. Masalan, mazmunli, samarali, raqamli, internetli kabi shakllar turli kontekstlarda uchrashi mumkin. Raqamli texnologiyalar birikmasida raqamli so‘zi texnologiyaning raqamli tizimga aloqadorligini bildiradi.

-siz qo‘shimchasi ma’lum xususiyat yoki narsaning yo‘qligini anglatadi. Masalan, suvsiz, ma’nosiz, internetsiz, chiqindisiz. Zamonaviy ekologik va texnologik matnlarda chiqindisiz ishlab chiqarish, internetsiz rejim kabi birikmalar qo‘llanadi.

-iy/-viy qo‘shimchalari ko‘pincha muayyan tushuncha yoki sohaga aloqadorlikni bildiruvchi sifatlarni hosil qiladi. Masalan, ilmiy, tarixiy, ijtimoiy, ommaviy, raqamli bilan ma’nodosh bo‘lmagan, ammo sohaga daxldorlikni ifodalovchi texnologik kabi shakllar ham zamonaviy terminologiyada faol qo‘llanadi. Bu qo‘shimchalarning ishlatilishi negizning tuzilishi va o‘zlashgan so‘zlarning tilga moslashuvi bilan ham bog‘liq.

Fe’l yasovchi qo‘shimchalar predmet yoki hodisaning harakati, o‘zgarishi yoxud muayyan jarayonni amalga oshirish ma’nolarini ifodalovchi so‘zlarni hosil qiladi.

-la qo‘shimchasi ot va sifat negizlaridan fe’l yasashda keng qo‘llanadi. Masalan, toza + la = tozalamoq, faol + la = faollashtirmoq shakllari, shuningdek, raqamlashtirmoq kabi murakkabroq yasalishlar uchraydi. Raqamlashtirmoq so‘zi biror jarayon yoki ma’lumotni raqamli shaklga o‘tkazish ma’nosini anglatadi.

-lan qo‘shimchasi ayrim negizlardan holatga kirish yoki muayyan xususiyat kasb etish ma’nosidagi fe’llarni hosil qiladi. Masalan, faollanmoq, zavqlanmoq, shakllanmoq. Zamonaviy

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ijtimoiy va ilmiy matnlarda raqamli transformatsiya jarayonida faollanish kabi birikmalar uchrashi mumkin, biroq yangi fe'lning qo'llanishi uning kontekstiga bog'liq.

-lash qo'shimchasi biror holatga o'tish, o'zaro munosabat yoki jarayonni ifodalovchi fe'llarni hosil qiladi. Masalan, bir + lash = birlashmoq, faol + lash = faollashmoq, avtomat + lash = avtomatlashtirmoq kabi shakllar turli derivatsion bosqichlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Yangi so'zlar affiksatsiya orqali hosil bo'lishida tilning mavjud so'z yasash modellari asosiy rol o'ynaydi. Jamiyatda yangi tushuncha paydo bo'lganda, uni nomlash uchun har doim ham mutlaqo yangi ildiz yaratish talab qilinmaydi. Ko'pincha mavjud negizga ma'lum qo'shimchani biriktirish orqali yangi ma'no ifodalanadi.

Masalan, raqam so'zidan raqamli, raqamlashtirish, raqamlashtirilgan kabi shakllar hosil qilinadi. Biroq bu misollarning barchasi bir xil darajada yangi leksik birlik emas: raqamli va raqamlashtirish lug'aviy hosilalar bo'lsa, raqamlashtirilgan shakli muayyan grammatik va derivatsion jarayonlarning natijasidir.

Xuddi shuningdek, dastur negizidan dasturchi, dasturiy va dasturlash birliklari yuzaga kelgan. Ularning har biri o'ziga xos ma'noni ifodalaydi: dasturchi shaxs yoki kasb egasini, dasturiy muayyan sohaga aloqadorlikni, dasturlash esa faoliyat yoki jarayonni bildiradi.

Yangi so'zlarning affiksatsiya asosida yasalishida quyidagi xususiyatlar muhim:

- mavjud o'zak yoki negizdan foydalanish;
- qo'shimchaning ma'nosi bilan yangi so'zning semantik mazmuni o'rtasidagi muvofiqlik;
- hosil bo'lgan birlikning grammatik jihatdan to'g'ri shakllanishi;
- so'zning nutqda qo'llanishi va tushunarli bo'lishi;
- adabiy til me'yorlariga moslik.

Demak, affiksatsiya faqat shakliy birikish jarayoni emas, balki yangi tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladigan semantik va grammatik hodisadir.

Raqamli texnologiyalar, internet xizmatlari va ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi zamonaviy o'zbek tilining lug'at tarkibiga ta'sir ko'rsatmoqda. Yangi texnologiyalar bilan bog'liq tushunchalarni ifodalashda o'zbekcha so'z yasovchi qo'shimchalardan foydalanish ham muhim o'rin tutadi.

Masalan, raqamlashtirish, avtomatlashtirish, dasturlash, raqamli, foydalanuvchi kabi birliklar zamonaviy texnologik va kasbiy muloqotda ishlatiladi. Ushbu misollar tilning mavjud so'z yasash vositalari orqali yangi faoliyat, jarayon va tushunchalarni ifodalash imkoniyatini ko'rsatadi.

Bunda ikki xil jarayonni farqlash kerak. Birinchisi, o'zbek tilidagi mavjud negizlardan yangi so'z yasashdir. Ikkinchisi esa boshqa tildan o'zlashgan negizga o'zbekcha qo'shimcha qo'shishdir. Masalan, ayrim matnlarda blogerlik yoki marketingchi kabi shakllar uchrashi mumkin. Ularning real qo'llanishi sohaviy nutq va norasmiy muloqotda farqlanadi; har bir shaklni umumadabiy me'yor sifatida baholashdan oldin lug'atlar va matn manbalariga tayanish zarur.

O'zlashgan so'zlarga qo'shimcha qo'shish tilning morfologik moslashuv imkoniyatini ko'rsatadi. Biroq bunday shakllarning me'yorlashuvi qo'llanish chastotasi, ma'no aniqligi va o'zbek tilidagi muqobil birliklar bilan munosabatiga bog'liq.

Jamiyatda yangi kasblar va faoliyat turlarining paydo bo'lishi shaxs nomlarini ifodalovchi so'zlarga bo'lgan ehtiyojni kuchaytiradi. O'zbek tilida bu ehtiyoj ko'pincha -chi, -kor, -shunos kabi qo'shimchalar yoki so'z yasovchi unsurlar yordamida qondiriladi.

Masalan, dasturchi, tadbirkor, tilshunos, adabiyotshunos kabi birliklar kasb yoki faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxsni ifodalaydi. Zamonaviy kasbiy muhitda ma'lumotlar tahlilchisi, kontent yaratuvchi, kiberxavfsizlik mutaxassisi singari birikmalar ham keng qo'llanishi mumkin. Bu

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

birikmalarning barchasi affiksatsiya orqali hosil bo‘lgan bitta so‘z emas; ayrimlari so‘z birikmasi shaklida yangi kasbiy tushunchani nomlaydi.

Shuning uchun yangi kasb nomlarini tahlil qilishda affiksatsiya usulida yasalgan so‘zlarni boshqa usullar bilan hosil bo‘lgan terminlardan ajratish zarur. Masalan, dasturchi affiksatsiya yordamida hosil bo‘lgan birlik bo‘lsa, ma’lumotlar tahlilchisi tarkibiy jihatdan so‘z birikmasidir. Bunday farqlash ilmiy tahlilning aniqligini oshiradi.

Yangi so‘zlarni hosil qilishda affiksning to‘g‘ri tanlanishi muhim ahamiyatga ega. Biror qo‘shimchaning istalgan negizga qo‘shilishi har doim ham tabiiy yoki me’yoriy so‘z hosil qiladi, degani emas. Yangi birlikning grammatik tuzilishi, semantik aniqligi va amaliy qo‘llanishi hisobga olinishi kerak.

Birinchidan, affiks va negiz o‘rtasidagi ma’no munosabati aniq bo‘lishi lozim. Masalan, suvli va suvsiz so‘zlari qarama-qarshi ma’nolarni ifodalaydi. Ularning semantik farqi qo‘shimchalarning ma’nosi bilan belgilanadi.

Ikkinchidan, yangi so‘zning qo‘llanish sohasi hisobga olinishi kerak. Ayrim shakllar muayyan kasbiy guruh yoki norasmiy muloqotda ishlatilishi mumkin, biroq ular hali umumadabiy til me’yoriga aylangan bo‘lmasligi mumkin.

Uchinchidan, o‘zlashgan negizlarga qo‘shimcha qo‘shishda imlo va talaffuz me’yorlariga rioya etish zarur. Bunda o‘zbek tilining imlo qoidalari, izohli lug‘atlar va amaliy matnlar muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, yangi so‘zlarning ommalashuvi va me’yorlashuvi o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, aynan bir hodisa emas. So‘zning internetda yoki og‘zaki nutqda uchrashi uning darhol adabiy tilning barqaror birligiga aylanganini anglatmaydi.

Tadqiqot natijalari va muhokama

Tahlil natijalari affiksatsiya zamonaviy o‘zbek tilida yangi lug‘aviy birliklarni hosil qilishning muhim usullaridan biri ekanini ko‘rsatadi. Ushbu usul yordamida mavjud negizlar asosida shaxs, kasb, belgi, holat va jarayonlarni ifodalovchi so‘zlar hosil qilinadi.

Ot yasovchi -chi, -lik, -dosh; sifat yasovchi -li, -siz; fe’l yasovchi -la, -lan, -lash kabi qo‘shimchalar turli derivatsion modellarda qatnashadi. Ularning mahsuldorligi barcha sohalarda bir xil bo‘lmaydi: ayrimlari kundalik nutqda faol ishlatilsa, boshqalari muayyan terminologik yoki kasbiy muhitda ko‘proq uchraydi.

Zamonaviy texnologiyalar va yangi kasblar bilan bog‘liq so‘zlar affiksatsiyaning yangi tushunchalarni nomlashdagi imkoniyatlarini namoyon etadi. Shu bilan birga, affiksatsiya asosida yasalgan so‘zlarni so‘z birikmalari va grammatik shakllardan farqlash ilmiy tahlilning muhim talabidir.

Mazkur maqoladagi misollar tavsifiy tahlilga asoslangan. Affikslarning hozirgi o‘zbek tilidagi mahsuldorlik darajasini miqdoriy aniqlash uchun gazeta, ilmiy maqola, internet nashrlari va elektron matn korpuslaridan olingan materiallarni alohida o‘rganish talab etiladi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Xulosa

Zamonaviy o‘zbek tilida yangi so‘zlarning affiksatsiya usulida yasalishi tilning ichki imkoniyatlari va jamiyatning yangi tushunchalarni ifodalash ehtiyoji bilan uzviy bog‘liq. Affiksatsiya mavjud o‘zak va negizlarga so‘z yasovchi qo‘shimchalarni biriktirish orqali yangi lug‘aviy ma’nolarni yuzaga keltiradi. Bu jarayon kasb nomlari, mavhum tushunchalar, sifatlar va harakat nomlarining shakllanishida muhim o‘rin tutadi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, affiksatsiyaning mahsuldorligi qo‘shimchalarning ma’nosi, negiz bilan birikish imkoniyati va yangi so‘zning kommunikativ ehtiyojga mosligi bilan belgilanadi. Raqamli texnologiyalar, yangi kasblar va ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi mavjud so‘z yasash modellaridan foydalanish doirasini kengaytirmoqda.

Biroq yangi shakllarning paydo bo‘lishi bilan ularning adabiy til me’yoriga aylanishini farqlash zarur. Shu sababli yangi so‘zlarni baholashda ularning tuzilishi, semantik xususiyatlari, amaliy qo‘llanishi va lug‘atlarda qayd etilganlik darajasi hisobga olinishi lozim.

Umuman olganda, affiksatsiya zamonaviy o‘zbek tilining lug‘at tarkibini boyituvchi, yangi tushunchalarni nomlashga xizmat qiluvchi va tilning derivatsion imkoniyatlarini namoyon etuvchi samarali usullardan biridir. Mazkur jarayonni turli sohalardagi real matnlar asosida o‘rganish o‘zbek tilining zamonaviy so‘z yasalish tizimi haqida yanada aniq xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1989.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Talqin, 2005.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. — Toshkent: Universitet, 2006.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339-sonli “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida”gi qarori.
7. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. — Foydalanilgan nashrning nashriyoti va nashr yili yakuniy bibliografik tekshiruv asosida ko‘rsatilishi lozim.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.